

ЛАРЧЕНКО М. О.,
orcid.org/0000-0002-2643-980X
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політології,
права та філософії
(*Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя*)

УДК 342.571

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.3>

ПРИНЦИП ПРЕДСТАВНИЦТВА В ПАРЛАМЕНТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядається проблема представництва членом українського парламенту нації, електорату та політичної партії з точки зору європейської парламентської традиції. В Україні конституційна модель парламентського представництва швидко зазнає змін. Вона також піддається критиці з боку Венеційської комісії та Парламентської асамблеї Ради Європи. Тож питання відповідності української моделі парламентського представництва європейській парламентській традиції залишається відкритим.

Принцип політичного представництва належить до істотних дій представника та виходить за рамки чисто формального, символічного чи описового представництва. Слід визначити, в чийх інтересах діє член парламенту у відповідності з наявними для нього правовими рамками. Він не може бути примушений за законом захищати чийсь інтереси, але в наявній конституційній системі члену парламенту досить важко відстоювати інтереси всього Українського народу. Тому принцип представництва повинен бути деталізований в Конституції між народним депутатом та його електоратом, з одного боку, та депутатом і його політичною партією, з іншого. Прямі вибори за пропорційною системою згідно з Виборчим кодексом означають, що члени парламенту обираються в певному регіоні та не залежать від виборців цього регіону після свого обрання. Кандидат в депутати також залежить від своєї політичної партії, бо саме вона визначає його місце у виборчому списку, а місце в списку значним чином визначає шанси бути обраним. Депутат є вільним під час голосування, але це не захищає його від реальних засобів впливу своєї політичної партії. Партійна дисципліна, а іноді і партійний примус означає, що протягом строку повноважень члени парламенту повинні діяти у відповідності з позицією своєї політичної партії. Це підкріплене організаційними задачами, які політичні партії виконують у парламенті. Голосування всупереч лінії партії навряд чи може пояснюватись представництвом виборців свого регіону та захистом саме їхніх інтересів. Залежність між народним депутатом та його електоратом є незначною, в той час як залежність між депутатом і його політичною партією значно більша.

Ключові слова: *політичне представництво, нація, електорат, політична партія.*

Larchenko M. O. Principle of representation in the parliament of Ukraine in the context of the European parliamentary tradition

The article considers the problem of representation of a nation, electorate and political party by a member of the Ukrainian parliament from the point of view of the European parliamentary tradition. In Ukraine, the constitutional model

of parliamentary representation is rapidly changing. It has also been criticized by the Venice Commission and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Therefore, the question of the conformity of the Ukrainian model of parliamentary representation to the European parliamentary tradition remains open.

The principle of political representation belongs to the essential actions of the representative and goes beyond purely formal, symbolic or descriptive representation. It is necessary to determine in whose interests the member of parliament acts in accordance with the existing legal framework. He cannot be forced by law to defend someone's interests, but in the current constitutional system, it is difficult for a member of parliament to defend the interests of the entire Ukrainian people. Therefore, the principle of representation should be detailed in the Constitution between the People's Deputy and his electorate on the one hand and the Deputy and his political party on the other. Direct elections under the proportional system under the Electoral Code mean that members of parliament are elected in a particular region and do not depend on the voters of that region after their election. A candidate also depends on his political party, because it determines his place on the electoral list, and his place on the list largely determines his chances of being elected. A deputy is free to vote, but this does not protect him from the real means of influence of his political party. Party discipline, and sometimes party coercion, means that during the term of office, members of parliament must act in accordance with the position of their political party. This is supported by the organizational tasks that political parties perform in parliament. Voting against the party line can hardly be explained by the representation of voters in their region and the protection of their interests. The dependence between a People's Deputy and his electorate is insignificant, while the dependence between a deputy and his political party is much greater.

Key words: parliament, political representation, nation, electorate, political party.

Вступ. Верховна Рада України – єдиний законодавчий орган в державі, 450 народних депутатів обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Саме ці представники народу приймають закони, обов'язкові на всій території України. Народні депутати часто є членами тієї чи іншої політичної партії, також вони є представниками своєї нації та мають діяти відповідно до цього як у відносинах зі своєю політичною силою, так і у відносинах зі своїми виборцями. Таким чином, згідно з конституційним принципом представництва постає питання: чи дійсно парламентар є представником нації, чи є він представником електорату, або він є представником політичної партії.

Триваючі реформаторські процеси в органах державної влади України викликають значний інтерес суспільства та науковців до проблеми народного представництва в українському парламенті. Зокрема, варто відмітити дисертаційне дослідження О.Ю. Васильченко, де проаналізовані повноваження, структура, порядок формування та місце представницьких органів України в управлінському механізмі держави на різних етапах їх розвитку в контексті національної специфіки і проблем спадкоємності, а також виявлені на цій основі особливості їх функціонування в сучасних умовах [1, с. 3–4]. Утім, зазначена праця більшою мірою стосується проблем державного управління, натомість висвітлення потребує також теоретичний зміст конституційного принципу представництва саме з позицій конституційного права. Варто також звернути увагу на передовий європейський досвід парламентського представництва.

Так, Вікторія Дубас, аналізуючи європейські стандарти сучасного парламентаризму, слушно відмічає, що в його основі лежить концепція обмеженого правління, яка повинна відповідати певними вимогам європейської конституційної спадщини, а саме: 1) легіти-

мність законодавчого органу; 2) парламентарна незалежність; 3) баланс політичних сил в парламенті та наявність опозиції; 4) підзвітне правління [2].

О.М. Бориславська зазначає, що сутність парламентаризму як елементу конституціоналізму (в умовах європейської моделі) полягає в тому, що сформований на основі вільного волевиявлення виборців представницький орган – парламент – на засадах періодичної змінності здійснює законодавчу функцію, а також приймає участь у формуванні виконавчої влади та контролює її діяльність. За такої системи важливе значення має реальний представницький характер парламенту, так звана «якість представництва» [3].

Очевидно, що в сучасних українських реаліях конституційна модель парламентського представництва швидко зазнає змін, а також досить часто піддається критиці з боку Венеційської комісії та Парламентської асамблеї Ради Європи. Тож питання відповідності української моделі парламентського представництва європейській парламентській традиції залишається відкритим.

Постановка завдання. Метою статті є визначити, чи є конституційні відносини між членом парламенту та нацією, електоратом і політичною партією представницькими з точки зору європейської парламентської традиції.

Результати дослідження. Виходячи з конституційних положень, а саме ст. 79 Конституції України, народний депутат присягає на вірність Україні, зобов'язується дбати про добробут Українського народу та виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників. У даному випадку термін «усі співвітчизники» можна вважати тотожним термінам «нація» або «народ України».

Політичні партії стали невід'ємною частиною нашого суспільства. Нещодавно прийнятий Виборчий кодекс України встановив пропорційну виборчу систему для парламентських виборів. Партії мають дуже суттєвий вплив на законодавчий процес взагалі, беручи до уваги таку конституційну конструкцію, як «коаліція депутатських фракцій», та зважаючи на системне тлумачення інших конституційних та законодавчих норм. У цьому контексті уявляється актуальним завдання з'ясувати, якими є правові відносини в Україні між політичною партією та обраним за її списком народним депутатом. Це має забезпечити ясність у сфері, де існує багато спекуляцій, але загалом мало що відомо про вплив політичної партії на члена парламенту.

Парламент в Україні – єдиний орган законодавчої влади. Україна має парламентсько-президентську форму правління. Тобто однопалатний парламент отримує свою легітимність через прямі вибори. Виходячи із цього, визначається компетенція законодавчого органу. Кандидати в народні депутати, щоб бути обраними строком на п'ять років, мають відповідати низці умов. Це мають бути: громадяни України, які досягли двадцяти одного року, мають право голосу і проживають в Україні протягом останніх п'яти років, не мають не знятої або не погашеної судимості за вчинення умисного злочину.

Нація визначається в літературі як нематеріальна, абстрактна та неподільна сукупність, яка включає минуле, теперішнє і майбутнє покоління. У Конституції України термін «нація» вживається лише двічі: в преамбулі – як синонім терміну «Український народ», виражаючи право на самовизначення; і в статті 11 – де йдеться про культуру, історичну свідомість, традиції тощо. Тобто у першому випадку йдеться про націю в політичному контексті, а в другому – виключно в культурному.

Утім, в одному з найбільш ґрунтовних науково-практичних коментарів Конституції України, що був підготовлений Академією правових наук України (2003 рік) (авторський колектив – 52 доктори та кандидати юридичних наук) зазначається: «Приймаючи Конституцію, Верховна Рада діяла від імені Українського народу, виражаючи його суверенну волю, а не від власного імені як органу законодавчої влади. При цьому під Українським народом як основоположною категорією Конституції слід розуміти не національно-етнічну спільність, а сукупність громадян України всіх національностей» [4, с. 6].

У коментарі ж до статті 11 Конституції йдеться: «Вперше на конституційному рівні визнано існування в Україні трьох видів національно-етнічних спільнот: української нації,

корінних народів і національних меншин, а також визначено два головні вектори державної політики у сфері міжнаціональних відносин: 1) сприяння консолідації та розвитку титульної – української нації; 2) сприяння розвитку самобутності корінних народів і національних меншин України» [4, с. 61].

Основоположним для європейської традиції є положення наприклад Конституції Бельгії, де зазначається, що «члени обох палат парламенту представляють націю, а не лише провінцію, якою були обрані» (ст. 42) [5].

Французька Конституція та Конституція Нідерландів містять аналогічні положення щодо представництва парламентом всього французького та голландського народів. Метою таких положень зарубіжних конституцій є бажання протиставити місцевим інтересам парламентарів загальнодержавні інтереси. І нація і електорат в даній моделі є конституційно пов'язаними з членом парламенту. Для Європи така концепція стала класичною.

В Україні спостерігається дещо інший підхід до цього питання. Йдеться в першу чергу не про бачення авторами Конституції парламентарів, які відійшли від своїх містечкових або регіональних проблем, та перейнялися інтересами держави (народу України) в цілому, а про підкреслений конституційний захист національних меншин в Україні, про розвиток культурної самобутності яких дбає Основний Закон.

Якщо в Європі термін «нація» також вже є класичним, то в Україні він на державному рівні все ще вживається дуже обережно та частіше замінюється терміном «Український народ». Загалом термін «нація» пояснюється з точки зору теорії національного суверенітету, яка закріплює внутрішній суверенітет цілісної та неподільної держави. Ця теорія часто протиставляється теорії народного суверенітету. Засновником теорії народного суверенітету вважається Жан Жак Руссо. Він пов'язує цю концепцію зі своєю теорією суспільного договору. Цей договір означає, що люди відмовляються від частини своєї особистої свободи, щоб бути частиною колективу, який діє в загальних інтересах [6, с. 103–110].

Теорія національного суверенітету традиційно суперечить ідеї Руссо про народний суверенітет. Нація найчастіше розглядається як абстракція, що має своє тіло. Це тіло уявляється політичною єдністю, яка є неподільною та володіє абсолютним суверенітетом. Вважається, що нація самостійно не може управляти державою, бо вона є абстракцією, тому й доручає представництво своїх інтересів своїм обраним представникам. Без сумніву, концепція нації має стати частиною політичної філософії в державі. Тоді ми можемо говорити про внутрішню єдність держави та справжнє загальнодержавне представництво членів парламенту. Є думка, що лише нація є законним джерелом політичної влади в державі.

Очевидно, що у 1996 році, коли приймалась Конституція України, не було зроблено вибору між національним та народним суверенітетом. Той факт, що право участі у виборах та референдумах в Україні мають лише її громадяни, говорить за те, що своє представництво в парламенті має населення, яке є громадянами та досягло 18-ти річного віку, а чи є у цього населення національна свідомість, питання вторинне. Цю категорію слід розглядати як «електорат». Електоратом є громадяни, що мають право голосу (активне виборче право). Право голосу є фундаментальним політичним правом та основою представницької демократії. У деяких країнах Європи існує обов'язок голосувати, а не право.

Ще одну категорію, а саме політичну партію, можна в загальному плані розглядати як групу, яка виборює політичну владу. Владна конкуренція – явище, яке супроводжує людство. Ця боротьба завжди точилася між членами різних політичних груп. Політичні ж партії виникли у XIX столітті як форми функціональних об'єднань для завоювання та утримання політичної влади в країнах з парламентськими системами. Існує багато визначень політичної партії. Зокрема, є такі, де партія представлена як група людей, що переслідують національні інтереси на основі конкретної ідеології, про яку вони домовились. Але інші автори вводять у визначення замість національних інтересів «свої інтереси, які суперечать інтересам інших груп». Важливою складовою частиною таких визначень є наявність певної ідеологічної платформи, що має бути привабливою для електорату. Ще один момент полягає в тому, що партія завжди бере участь у виборах, а найчастіше для цього й організовується. Це відрізняє

політичну партію від громадської організації, оскільки друга може прагнути добитись від влади певних рішень, що відповідають її інтересам, а перша – прагне самостійно цю владу реалізовувати. Крім цього, політична партія прагне не лише прийти до влади, але й брати якомога активнішу участь у вирішенні різноманітних владних питань. А це стає можливим лише через отримання мандатів, зокрема і мандатів членів парламенту. Отже, парламентар, що є представником політичної партії, обраний за її списком, повинен і в подальшому підтримувати ідеологічну платформу своєї політичної сили.

Партії мають ряд функцій, які можна розглядати в двох категоріях: процесуальній та представницькій. Якщо перша категорія пов'язана з організацією виборів, донесенням своїх поглядів до електорату, іноді формуванням уряду та коаліції депутатських фракцій, то друга категорія також містить елементи, які визначають відносини між депутатом та політичною партією. Членами політичних партій в Україні також можуть бути лише громадяни згідно статті 36 Конституції України.

Політичне представництво – це діяльність, внаслідок якої громадяни беруть участь у процесі прийняття державних рішень. Сьогодні представництво як практика в усьому світі поширюється в рамках демократизації. Більш конкретно політичне представництво можна розділити на декілька аспектів: представлення як формальну структуру, описове та символічне представлення, а також змістовне представлення. Політичне представництво розглядається як діяння в інтересах інших осіб. Тут важливо визначитись, чи зв'язаний представник мандатом (імперативний мандат), чи має він якісь інструкції від виборців, чи він є вільним визначати самостійно, що найкраще підходить його виборцям. На нашу думку, оптимальним є поєднання цих двох підходів: представники повинні виконувати бажання своїх виборців, але це не повинно бути механічним процесом. Вони також повинні залишатись здатними сформулювати найкращі можливі політичні рішення. Але і в Європі вільний мандат не може бути гарантією того, що член парламенту в кожному конкретному випадку голосуватиме автономно. Мандат дозволяє зробити це лише в принципі.

Загалом прийнято вирізняти два типи мандату: вільний та імперативний. Елементами мандату, які характеризують його тип, це підстави припинення повноважень парламентаря. Так, наявність інституту відкликання представника свідчить про його імперативний характер, однак Венеційська комісія у своїй практиці визначає, що саме вільний депутатський мандат є демократичною засадою з точки зору теорії та практики парламентаризму в державі [7]. У науковій літературі вільний мандат народного представника розглядається як ключовий принцип парламентаризму [8, с. 207]. Так, на думку науковців, через існування вільного мандата депутат здійснює представництво всього українського народу та не залежить від конкретних виборців чи однопартійців [2].

В Україні Основним Законом держави передбачено норму: дострокове припинення повноважень члена парламенту в разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї політичної партії або виходу народного депутата зі складу такої фракції, внесеною Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-15 від 8 грудня 2004 року. Венеційська комісія гостро розкритикувала цю норму ще у 2003 році, вважаючи це втручанням в незалежність депутата [9]. Комісія зазначила, що таке положення не сприяє розвитку демократії, а з метою досягнення партійної дисципліни повинні бути використані інші механізми впливу на народного представника.

В Україні Конституція проголошує представлення народним депутатом всього українського народу. Утім, народний депутат не може отримувати обов'язкові інструкції від своїх виборців та не несе перед ними миттєвої відповідальності, виборці безпосередньо не диктують депутату, як йому голосувати та які посади в парламенті обіймати. Депутатський мандат також не може бути скасований виборцями протягом строку повноважень народного депутата. Іншими словами, обраний представник є незалежним у своїй діяльності від свого мандата до того моменту, поки громадяни знову не голосуватимуть. А коли це станеться – вони матимуть змогу обрати нових членів парламенту. Тобто оцінка діяльності народного депутата електоратом на пряму пов'язана з новими виборами.

За Виборчим кодексом, вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають партії, на підтримку регіональних виборчих списків кандидатів у депутати від яких у межах загальнодержавного округу подано п'ять і більше відсотків загальної кількості голосів виборців, які підтримали регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від усіх партій у межах загальнодержавного округу (ст. 133 ВКУ) [10].

Пропорційна система часто викликає недовіру серед електорату, оскільки, на їхню думку, депутати після їх обрання досить часто віддаляються від своїх виборців. Це сприяє появі в суспільстві загальної недовіри до влади, до розчарування та до небажання йти обирати взагалі. Громадянам є більш зрозумілими процедури прямої демократії у вигляді референдумів і плебісцитів. Заяви про гіпотетичне їх проведення знаходять позитивний відгук, але так і залишаються заявами політичної еліти. Проведення цих процедур завжди сприяє наближенню влади до електорату та дозволяє виборцям впливати на рішення парламентарів у період між виборами.

Що стосується відносин народного депутата з його політичною партією, то будь-які домовленості стосовно голосування чи інших парламентських процедур не передбачені Конституцією. Виходячи із системного тлумачення Конституції, уявляється, що член парламенту завжди має бути вільним приймати неупереджені рішення. Непрямим підтвердженням цьому є той факт, що не можна визнати голосування в парламенті недійсним на тій підставі, що депутат або кілька депутатів голосували всупереч вказівкам своєї партії. Партія не має правових підстав вимагати дисциплінованості від своїх депутатів під час прийняття рішень. Так само партія юридично не може примусити свого депутата відмовитись від мандату, щоб наступний у списку зайняв його місце. Член парламенту має місце, яке охороняється Конституцією. Утім, політична партія може не включати «недисциплінованого» депутата до своїх списків на наступних виборах.

Крім цього, згідно із Законом, народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України та її органах, за винятком відповідальності за образи чи клевети. А голосування та позиція, висловлена народним депутатом в роботі Верховної Ради України та її органів, не може бути предметом розгляду у Верховній Раді України та її органах (ст. 10 ЗУ «Про статус народного депутата України») [11].

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 25 червня 2008 року № 12-рп/2008 не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення частин п'ятої, шостої статті 13 Закону України «Про статус народного депутата України» щодо права народного депутата України вільно виходити зі складу депутатської фракції (групи), а також не входить до жодної зареєстрованої депутатської фракції. А положення частини четвертої статті 13 щодо права народного депутата України бути членом лише однієї фракції слід розуміти так, що народний депутат України зобов'язаний перебувати у депутатській фракції тієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за списком якої він був обраний народним депутатом України [12].

Партійна дисципліна в європейській конституційній традиції – це взаємно узгоджена поведінка депутатів однієї політичної партії. Це форма самообмеження. В Україні існує пропорційна виборча система, що відповідає європейській конституційній традиції, але Конституція та Виборчий кодекс визнають незамінну роль партій у побудові конституційної держави.

Висновки. Термін «представляти» використовується у значенні слова «діяти в інтересах». Принцип політичного представництва належить до істотних дій представника та виходить за рамки чисто формального, символічного чи описового представництва. Тобто слід визначити, в чітких інтересах діє член парламенту у відповідності з наявними для нього правовими рамками. Член парламенту не може бути примушений за законом захи-

щати чийсь інтереси. У наявній конституційній системі члену парламенту досить важко відстоювати інтереси всього Українського народу. Тому принцип представництва повинен бути деталізований в Конституції між народним депутатом та його електоратом, з одного боку, та депутатом і його політичною партією, з іншого. Прямі вибори за пропорційною системою згідно з Виборчим кодексом означають, що члени парламенту обираються в певному регіоні та не залежать від виборців цього регіону після свого обрання. Кандидат в депутати також залежить від своєї політичної партії, бо саме вона визначає його місце у виборчому списку, а місце в списку значним чином визначає шанси бути обраним. Депутат є вільним під час голосування, але це не захищає його від реальних засобів впливу своєї політичної партії. Партійна дисципліна, а іноді і партійний примус означає, що протягом строку повноважень члени парламенту повинні діяти у відповідності з позицією своєї політичної партії. Це підкріплене організаційними задачами, які політичні партії виконують у парламенті.

Таким чином, депутати переважно представляють свою політичну партію протягом строку своїх повноважень. Голосування всупереч лінії партії навряд чи може пояснюватися представництвом виборців свого регіону та захистом саме їх інтересів. Залежність між народним депутатом та його електоратом є незначною, в той час як залежність між депутатом і його політичною партією значно більша. У політичних партій є занадто багато важелів впливу на свого депутата, і хоча теоретично депутат може бути відносно незалежним, але в реальності це є практично недосяжним.

Список використаних джерел:

1. Васильченко О.Ю. Розвиток інституту народного представництва в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2017. 238 с. URL : <https://cutt.ly/MmKmdbc> (дата звернення: 17.07.2021).
2. Дубас Вікторія. Європейські стандарти сучасного парламентаризму (за позиціями Європейської комісії «За демократію через право»). *Український часопис конституційного права*. 2/2019. С. 60–73. URL : <https://cutt.ly/zmKmeHa> (дата звернення: 17.07.2021).
3. Бориславська О.М. Парламентаризм в умовах європейської моделі конституціоналізму: доктринальні основи та сучасні виклики. *Правова держава*. 30°2018. С. 51–58. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.30.132898>.
4. Конституція України. Науково-практичний коментар / Академія правових наук України. Харків : «Право», Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 808 с.
5. Бельгія. Конституція Бельгії. *Legal NS. Юридическое агентство* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/GmKnMZ7> (дата звернення 17.07.2021).
6. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу : навчальний посібник. Харків : Консум, 2004. 432 с.
7. CDL-AD(2019)015, Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: a checklist, adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21-22 June 2019) / Venice Commission. URL : <https://cutt.ly/fmKmlW0> (дата звернення 17.07.2021).
8. Гнатенко Н. Парламентаризм в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 203–214. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2010_2_21 (дата звернення 17.07.2021).
9. CDL-AD(2003)019-e, Opinion on three Draft Laws proposing Amendments to the Constitution of Ukraine adopted by the Venice Commission at its 57th Plenary Session (Venice, 12-13 December 2003). *Venice Commission*. URL: <https://cutt.ly/zmKmfAb> (дата звернення 17.07.2021); CDL-AD(2005)015-e, Opinion on the amendments to the Constitution of Ukraine adopted on 8.12.2004 adopted by the Commission at its 63rd plenary session (Venice, 10-11 June 2005). *Venice Commission*. URL : <https://cutt.ly/3mKmbZL> (дата звернення: 17.07.2021).

10. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 17.07.2021).

11. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text> (дата звернення: 17.07.2021).

12. Рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2008 року № 12-рп/2008 / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-08#Text> (дата звернення: 17.07.2021).

